

A Qualitative Study of the Causes of Irreligiousness Boy Adolescents in Religious Families

Zahra Yousefi¹, Fatemeh Dafeian², Mohammad Mahdi Malekipour³, Azam Shahbazi⁴

DOI: 10.30497/esi.2024.246956.1834

Abstract

The aim of the present study was to discover the components of irreligiousness among boy adolescents. This qualitative research was based on the social constructionist theory of Charmaz (2005). For sampling, a targeted method of homogeneous type was used. The criterion of the number of participants was based on theoretical saturation. For this purpose, after visiting seven religious boys' schools in Isfahan, the number of 10 students according to the entry criteria of interest in cooperation, permission to record and implement interviews and the age range of 15 to 18 years and the exit criteria of not having physical and psychological problems acute and not having religious aversion tendencies, was chosen. In order to collect data, a semi-structured focal type interview was used. The analysis of the contextual theory by the method of Charmaz (2014) revealed three components: a) The nature of atheism contained three core codes, which were: 1) the desire to make decisions based on individual diagnosis, 2) choosing religion as one from the types of life values, 3) acting based on individual diagnoses; b) the class of reasons for atheism with axial codes; 1) individual-oriented causes (with open codes of awakening instincts, curiosity and avoiding advice, inability to manage instincts) and 2) other-oriented causes (with open codes of friends and family, the role of society and the media, and social interactions) and c) the category of how to avoid religion With the main codes: 1) matching with the congregation (with open codes of matching with friend and matching with family), 2) finding contrary evidence for religiosity (inference in favor of atheism from social events, overgeneralization in favor of atheism) and 3) Finding supporting evidence for atheism (finding fault with religious people and positive perceptions of religion). According to the results, it can be said that to correct irreligiousness, strategies must be designed to cover all four dimensions of irreligiousness, otherwise, the correction strategies may not have the necessary results.

Keywords: religious families, irreligiousness, qualitative study, boy adolescents.

1. Assistant Professor, Department of Clinical Psychology, Islamic Azad University, Isfahan (Khorasgan) Branch, Isfahan, Iran. z.yousefi@khuisf.ac.ir

2. Ph.D Student in Psychology, Ardakan University, Ardakan, Iran (Corresponding Author). fatemehdafeian1377@gmail.com

3. MA in Islamic Psychology, Qur'anic and Atrat Studies University, Isfahan, Iran. m.malekipor98@gmail.com

4 MA in Clinical Psychology, Islamic Azad University, Isfahan (Khorasgan) Branch, Isfahan, Iran. shahbaazi.azam1400@gmail.com

مطالعه کیفی علل دین‌گریزی نوجوانان پسر در خانواده‌های مذهبی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۵

زهرا یوسفی^۱

فاطمه دافعیان^۲

محمد مهدی مالکی پور^۳

اعظم شهبازی^۴

چکیده

هدف مطالعه حاضر کشف مؤلفه‌های دین‌گریزی در بین نوجوانان پسر بود. این پژوهش کیفی از نوع نظریه زمینه‌ای ساخت‌گرایی اجتماعی چارمز (2005) بود. برای نمونه‌گیری از روش هدفمند از نوع متجانس استفاده شد. معیار تعداد شرکت‌کنندگان بر اساس اشباع نظری بود؛ به این منظور، پس از مراجعه به هفت مدرسه پسرانه مذهبی اصفهان، تعداد ۱۰ دانش‌آموز باتوجه به ملاک‌های ورود علاقه به همکاری، اجازه ضبط و پیاده‌سازی مصاحبه‌ها و بازه سنی ۱۵ تا ۱۸ سال و ملاک‌های خروج نداشتن مشکلات جسمانی و روان‌شناختی حاد و نداشتن تمایلات دین‌گریزی، انتخاب شد. به منظور گردآوری داده‌ها از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته از نوع کانونی استفاده شد. تحلیل نظریه زمینه‌ای به روش چارمز (2014) سه مؤلفه را آشکار کرد؛ الف) چستی دین‌گریزی حاوی سه کد محوری بود که عبارت بودند از: (۱) میل به تصمیم‌گیری بر اساس تشخیص فردی؛ (۲) انتخاب دین در جایگاه یکی از انواع ارزش‌های زندگی؛ (۳) رفتار کردن بر اساس تشخیص‌های فردی؛ ب) طبقه‌چرایی دین‌گریزی با کدهای محوری؛ (۱) علل فردمدار (با کدهای باز بیدار شدن غرایز، کنجکاوی و نصیحت‌گریزی، ناتوانی از مدیریت غرایز) و (۲) علل دیگرمدار (با کدهای باز دوستان و خانواده، نقش جامعه و رسانه و برخوردهای اجتماعی) و ج) طبقه‌چگونگی دین‌گریزی با کدهای محوری: (۱) هم‌رنگی با جماعت (با کدهای باز هم‌رنگی با دوست و هم‌رنگی با خانواده)، (۲) پیدا کردن شواهد خلاف برای دین‌داری (برداشت به نفع دین‌گریزی از رویدادهای اجتماعی، بیش‌تعمیم‌دهی به نفع دین‌گریزی) و (۳) پیدا کردن شواهد موافق برای دین‌گریزی (خطایابی از دینداران و برداشتهای خود مؤید از دین). باتوجه به نتایج حاصل، می‌توان گفت برای اصلاح دین‌گریزی راهبردهایی باید طراحی شوند که هر چهار بُعد دین‌گریزی را پوشش دهند؛ در غیر این صورت، ممکن است، راهبردهای اصلاحی نتیجه لازم را نداشته باشند.

واژگان کلیدی: خانواده‌های مذهبی، دین‌گریزی، مطالعه کیفی، نوجوانان پسر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. استادیار گروه روانشناسی بالینی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان، اصفهان، ایران. z.yousefi@khuif.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری روانشناسی دانشگاه اردکان، اردکان، ایران (نویسنده مسئول).

fatemehdafeian1377@gmail.com

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد روانشناسی اسلامی، دانشگاه معارف قران و عترت اصفهان، اصفهان، ایران.

m.malekipor98@gmail.com

۴. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد روانشناسی بالینی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان، اصفهان، ایران.

shahbaazi.azam1400@gmail.com

بیان مسئله

جاذبه‌های معنوی و گرایش‌های دینی، نیاز فطری آدمی است و هریک از انسان‌ها، فراتر از تعلیم و یادگیری، در درون خود، تمایل به عبادت و بندگی خدا را احساس می‌کنند. به‌ویژه، وقتی چنانچه نهالی نارس و تازه رشدیافته در درون نوجوانی و جوانی باشند که در این صورت، معنویات، داریست وجودی نسل جوان است و جوان با ندای ارزش‌ها به لرزه درمی‌آید. چنان‌که رهبر انقلاب فرموده‌اند: «تقوایی که از بشر خواسته شده است، این است که مراقبت کند تا راه را پیدا کند، مراقبت کند تا راه را گم نکند و هدف خلقت خود را فراموش نکند» (اکبری، ۱۳۹۵). علامه مجلسی نیز با تأکید بر آیات و روایات بیان می‌کند عوامل زیادی می‌تواند بر گرایش افراد به دین اثرگذار باشد. یکی از این عوامل گرایش به خودشناسی افراد است و امام علی^(ع) در این‌باره فرموده‌اند: «کسی که خود را شناخت، همانا پروردگار خویش را شناخته است». پیامبر پرمهر اسلام «مژده رحمت و مرحمت» «پروردگار را این‌چنین به تمامی پیروان خود بازگو می‌کند و می‌فرماید: «خداوند رحمت کند آن‌کس را که بداند از کجا آمد، در کجاست و به کجا رهسپار می‌شود» (مجلسی، ۱۳۸۶). قرآن کریم نیز در آیات نورانی خود، دانایی و هوشیاری در عرصه‌های مختلف زندگی را یادآور می‌شود که «آیا انسان، گمان می‌کند بیهوده آفریده شده‌است» (قیامت، ۳۶). سپس «عبادت و تکامل» را هدف نخست آفرینش دانسته و می‌فرماید: «جن و انس را نیافریدم؛ مگر برای آنکه عبادتم کنند» (ذاریات، ۵۶).

بر اساس دیدگاه اسلام، دین‌داری، در واقع، نظامی عملی مبتنی بر اعتقادات است که در ابعاد فردی و اجتماعی، از جانب پروردگار، برای هدایت انسان‌ها در مسیر رشد و کمال الهی ارسال شده و شامل عقاید، باورها، نگرش‌ها و رفتارهایی است که با هم پیوند داشته و یک احساس جامعیت را برای فرد تدارک می‌بینند (کلانتری و حسینی‌زاده آرانی، ۱۳۹۴). اهمیت دین‌داری و پایبندی به باورهای دینی از آن منظر است که دین در مقام نوعی جهان‌بینی، نه فقط معیار و داور رفتارهای فردی انسان است، بلکه در عین حال و به طریقی دیگر، در اصل،

شکل‌گیری رفتارهای انسان در همه ابعاد زندگی فرد نیز مؤثر است (سپاسی و حسینی، ۱۳۹۵). یک فرد دین‌دار با پایبندی به اصول و اعتقاداتی که از دین خود گرفته است، ویژگی‌های شخصیتی خود را شکل داده و نقش قابل‌توجهی در رفتار افراد دارد (زارع، غلامی‌جمکرانی، مرادی، بابایی فرد و جهانگیرنیا، ۱۴۰۰). این رفتارهای برگرفته از امور فطری، مانند دین است که می‌تواند فرد را به سمت پیروی از هنجارهای اجتماعی و دیدگاه‌های متمرکز بر دین در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، تربیتی و غیره سوق داده و این ایمان قلبی و درونی، نشانه‌های مهمی مانند انجام دستورات الهی و معصیت نکردن را در پی داشته و آثار منحصر به فردی را در گفتار و رفتار انسان جلوه‌گر می‌کند (مدینه و زارع، ۱۴۰۲). در واقع، اهمیت دین‌داری از آن منظر است که با شکل‌گیری باور به حقیقت دین و ایمان به حسابرسی، سبب توجه و مواظبت بیشتر آدمی در اصلاح خود می‌شود و انسان می‌کوشد تا همواره خود را کنترل نماید، در هنگام داوری، نادرستی و فساد و خطاها را فهمیده و به اصلاح امور فردی و اجتماعی در جهت رشد و تعالی خود و دیگران گام بردارد (پورمهدی‌امیری، روحی‌ارمکی و کریمی‌نیا، ۱۴۰۰).

بنابراین می‌توان گفت، از آنجاکه نوجوانی دوره مهمی برای شناخت خویش است، مرحله‌ای تعیین‌کننده در فرایند زندگی همراه با سعادت و شقاوت انسان است (Maxwell, Cardno, & Breen, 2023). در این دوران، تمایلات روانی به صورت نیاز، آشکار می‌شود و زمینه به فعلیت رسیدن آن‌ها در این دوران فراهم می‌شود که اگر بستر لازم برای برآورده شدن این نیازها مهیا نگردد، نوجوان را با چالش‌هایی درگیر می‌کند؛ بنابراین آشنایی و شناخت این نیازهای روانی قدم مهمی در رشد و تربیت و ایجاد شخصیتی سالم در نوجوان است (طاهری، سلیمی‌بجستانی و کریمی‌خویگانی، ۱۴۰۳). از طرفی، دوره نوجوانی به جهت اینکه دوره‌ای واسطه بین کودکی و جوانی به حساب می‌آید، با نوعی ابهام و سردرگمی همراه است (Feng, Diao, & Ma, 2022). بنابر نظر روان‌شناسان و صاحب‌نظران، به نظر می‌رسد، یکی از مهم‌ترین مسائل نوجوانی هویت‌یابی است.

مطالعه کیفی علل دین‌گریزی نوجوانان.../زهرا یوسفی و دیگران ۴۱

با پدیدار شدن علائم بلوغ جنسی و گسترش توانایی‌های فکری منطقی، فرد نیز دچار تحول جدی برای هویت‌یابی می‌شود و محور هویت‌یابی تعیین ارزش‌ها و ارزش‌مداری است (Birhan, 2019). مهم‌ترین مسئله‌ای که نوجوان در مورد آن دست به انتخاب و تصمیم‌گیری می‌زند، تلاش برای دستیابی به هویت است. هویت یک حالتی نسبتاً پایدار از یکپارچگی خود و ساختار روانی اجتماعی است که از پیش فرد از خود و همچنین از ارزش‌هایی که از دیگران می‌گیرد و نیز از همانندسازی از دیگران تشکیل شده است (Oberauer & Lewandowsky, 2019). در این دوران، وی با پرسش‌هایی روبه‌رو می‌گردد و ذهن جستجوگر او در پی یافتن پاسخی به پرسش‌هایی همچون «هدف من از زندگی چیست؟» و «من کیستم؟» است و در تلاش است تا شخصیتی یکپارچه برای خود بسازد (Maree, 2021). در میان مراحل شکل‌گیری هویت، این احتمال وجود دارد که شدیدتر از هر زمان دیگری فرد از نوعی آشفتگی و سردرگمی نقش‌ها رنج ببرد (Petitfils, 2021). این اتفاق باعث می‌شود او احساس کند منزوی، مضطرب و مردد شده است و هنگامی که افرادی دچار بحران هویت می‌شوند احساس پوچی، تنهایی، از خودبیگانگی و غربت می‌کند (Abdu-Alhakam, Elshingeeety, & Sherif, 2020).

باتوجه به پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه دین‌گریزی در بین نسل جوان، می‌توان دریافت که بسیاری از پژوهشگران داخلی در پژوهش‌های خود به روشن کردن بروز این تحول در عرصه دین‌داری، به‌ویژه در نسل نوجوان و جوان، پرداخته‌اند و از مسائلی چون تحول در پابندی دینی، افول دین‌داری، تکثر در اشکال دین‌ورزی، بی‌شکلی دین‌ورزی، دین‌گریزی، بروز نوگروی دین‌حاد و غیرحاد، دین‌داری بازانديشانه و ظهور نگرش‌های غیرمذهبی سخن گفته‌اند (نظری، ۱۳۹۳). همچنین نتایج حاصل از پژوهش‌هایی که به مطالعه تحولات دین‌داری بر اساس تفاوت‌های نسلی پرداخته‌اند، تفاوت معناداری را در پابندی به ابعاد مختلف دین‌داری بین نسل‌های بعد از انقلاب و نسل قبل از انقلاب نشان می‌دهد؛ بدین معنا که نسل جدید نوعی کاهش در رفتارهای دینی جمعی و دین‌گریزی را تجربه کرده و تمایلات عرفی -

گرایانه بیشتری را دنبال می‌کنند (غیاثوند، ۱۳۹۵). این تحول کاهشی در دین‌داری در یک نظرسنجی سراسری که در سال ۱۳۸۳ انجام شد از سوی پاسخگویان مورد پیش‌بینی قرار گرفته بود که نشان داد ۹۰ درصد پیش‌بینی کرده‌اند که توجه به دین از سوی جامعه نسل جدید ایرانیان در آینده کمتر خواهد شد (گودرزی، ۱۳۸۷).

بنابراین باتوجه به پژوهش‌های انجام‌شده، به نظر می‌رسد جوان و نوجوان ایرانی در اعتقادات دینی و معنوی خود دچار تردید شده و دیگر مانند کودکی، صحبت‌ها و ارزش‌های والدین و اطرافیان خود را بی‌چون‌وچرا نمی‌پذیرد. به عقیده اریکسون در دوره جوانی و نوجوانی، ارزش‌ها و نگرش‌های نوجوان در حال تغییر است و کسی که قادر به یافتن ارزش‌های مثبت پایدار در فرهنگ، مذهب یا ایدئولوژی خود نیست، ایده‌آل‌هایش به هم می‌ریزد (Aghdam KJ, Sardari B, 2020)؛ بنابراین دین می‌تواند در معنابخش کردن زندگی نوجوان تأثیرگذار بوده و به بسیاری از پرسش‌ها و دغدغه‌های ذهنی او در رابطه با هدف و معنای زندگی پاسخ دهد (Goli, 2024). اما در این زمینه، پیوسته، عواملی به صورت آشکار و نهان، دین‌داری را تهدید می‌کند که این عوامل و موانع بازدارنده فرا راه اندیشه دینی و گرایش انسان به دین می‌شود (شجاعی‌زند، ۱۳۹۵). بر اساس آیات قرآن (بقره/۱۳، مائده/۱۰۴، نور/۴۸، بقره/۸۳، بقره/۱۷۰ و اعراف/۲۸) کسانی که از پذیرش دین الهی اعراض می‌کنند و یا ظاهراً ایمان آورده‌اند، ولی در باطن اعتقادی ندارند و منافق‌گونه عمل می‌کنند و همچنین کسانی که از عمل به آموزه‌های دین اعراض می‌کنند، جزء دین‌گریزان محسوب می‌شوند (حسینی، ۱۳۹۶). پژوهش‌ها نشان می‌دهند در ایجاد هویت دینی نوجوانان، عوامل مختلفی می‌توانند تأثیرگذار باشند؛ من جمله باورها و اعتقادات والدین، تأثیرپذیری نوجوان از معلمان و مطالعات دینی خودشان (Cohen, Schachter, & Rich, 2014). از سوی دیگر، گسترش روزافزون ارتباطات و شبکه‌های اجتماعی و در دسترس بودن اطلاعات و محتواهای مختلف سبب ایجاد تغییرات فرهنگی زیاد در جوامع مختلف شده است و رواج ارزش‌های متنوعی چون مصرف‌گرایی، لذت‌گرایی، فردگرایی و نسبی‌گرایی از شمار عوامل تهدیدکننده

مطالعه کیفی علل دین‌گریزی نوجوانان.../زهرا یوسفی و دیگران ۴۳

هویت دینی در بین جوانان را سبب شده است و در نسل‌های امروزی به اندازه‌ای است که سبب بروز چالش‌ها و بحران‌های هویتی و دین‌گریزی نسل جوان شده است (لطفی جلال-آبادی و زروندی، ۱۴۰۲). از جمله چالش‌های ارتباطات جهانی نسبتی است که با ادیان بزرگ جهان و طرفداران آن دارد؛ زیرا فرهنگ حاکم بر سیر جهانی شدن از جهتی مبتنی بر نوآوری، تغییر، تجدیدگرایی و توجه به نسل جوان و تکیه بر امیال و خواست‌های او است و از جهتی دیگر، به سنت و دین نگاه قهرآلود دارد (میرفردی و سلامتیان، ۱۴۰۲)؛ بنابراین، با وجود شبکه‌های اجتماعی متعدد، می‌توان تغییرات واضحی را در حوزه هویت‌یابی افراد پیش‌بینی نمود (خجیر، ۱۴۰۲). بررسی پژوهش‌های مرتبط، نشان داد که عوامل مختلفی در دین‌گریزی نوجوانان نقش دارد؛ از جمله پژوهش کیفی افتخاری، افتخاری و افتخاری (۱۴۰۲) که نشان دادند مسائل مالی و دینی، تربیت نادرست و تهاجم فرهنگی، از مجموعه شرایط علی؛ زمینه‌های فرهنگی، اقتصادی، مذهبی و محیطی و اجتماعی از جمله شرایط زمینه‌ای؛ عواقب شخصی و عواقب اجتماعی در مجموعه پیامدها و روشنگری دینی و آموزش هدفمند از جمله استراتژی یا راهکارهای جلوگیری از دین‌گریزی هستند. بهارلو (۱۴۰۱) نیز نشان داد جهل معرفتی و آمیختگی خرافات دینی و تبلیغ نادرست دینی از عوامل مهم در دین‌گریزی است و با زدودن چنین خرافاتی و تأکید بر رابطه عقل و دین و تفکر عقلانی در باب آموزه‌های دینی شاید بتوان دین‌گریزی را در جوامع دینی به حداقل رسانید. ملکیان و جوکارقمی (۱۳۹۹) نیز در مطالعه خود در زمینه رابطه بین کارکردهای شبکه اجتماعی با دین‌گریزی نشان دادند که کارکردهای اجتماعی شبکه‌های مجازی بیشترین تأثیر را بر دین‌گریزی دارد و در نهایت بهرامی (۱۳۸۸) نیز در مطالعه خود، عوامل دین‌گریزی را محیط، دوستان و مریدان، فشار و خشونت، ناکارآمد دیدن دین، شک و تردید، ناسازگاری با عقل، ناسازگاری با علم، فقر، روان‌پریشی، سخنگویان دین، خواسته‌های نفسانی و تهاجم دینی دانستند.

نوجوان امروزی نیز فکر می‌کند با تولید ابزارها و به کمک علوم تجربی و با پرده برداشتن از قوانین حاکم بر طبیعت، می‌تواند به نیازهای درونی، بنیادین و جدی خود پاسخ دهد و به

آرامش برسد. در صورتی که همین علم تجربی برای او حجابی شده است و گویی مسیر را اشتباه برگزیده است و به همین جهت، از دین فاصله گرفته است (ایران خواه، ۱۴۰۰). با نگاهی به تاریخ زندگی انسان از زمان حضرت آدم مشاهده می‌کنیم، پدیده دین‌گریزی از همان ابتدا وجود داشته است و برخی دین را برنفتند و به مرور از آن گریزان شدند. در سرتاسر قرآن کریم، نمونه‌ای از اقوام و مردمان دین‌گریز را مثال می‌زند؛ برای مثال، زمانی که حضرت موسی راهی کوه طور می‌شود و تعدادی از قوم او مسیر گوساله‌پرستی را در پیش می‌گیرند (طه، ۸۵-۸۸). از نگاه قرآن کریم دیندار کسی است که اعمال و رفتارش موجب خشنودی خدای متعال شود. به همین جهت، دین‌گریزی یعنی عدم اعتقاد، پذیرش و اطاعت نسبت به تمامی دستورات و معارفی که از جانب خدای سبحان به دست پیامبران و ائمه برای جامعه بشری فرستاده شده است (بافی‌زاده، ۱۴۰۲). در عصر حاضر با بررسی رفتار و زندگی نوجوانان، مشاهده می‌کنیم، پس از مبارزات ۸ ساله دفاع مقدس و دفاع قهرمانانه رزمندگان، شیوه مبارزاتی دشمن تغییر یافته و به جنگ نرم که مرتبط با ابعاد فکر و اندیشه و امیال درونی انسان است، روی آورده است. دشمن با ایجاد نیازهای جدید و بعضاً کاذب، فرصت تفکر در امور اساسی زندگی را از انسان در عصر جدید، ربوده و او را مشغول به زندگی خود کرده است و اجازه رشد و توجه به امیال بنیادین را بدو نمی‌دهد (احمدی و ملایی، ۱۴۰۱).

برای نوجوان در دنیای حاضر، دیگر شیوه‌های قدیمی تربیت دینی مبتنی بر بهشت و جهنم، اهمیت چندانی ندارد؛ چون جریان‌های مادی‌گرا سبب تسلط حس بر عقل انسان شده‌اند و کوتاه‌بینی بر انسان امروز غلبه دارد (شجاعی و عوض‌زاده، ۱۴۰۱)؛ بنابراین، الگوهای تربیتی و رفتاری او سبب می‌شود، تفکر بهشت و جهنم ارزش چندانی در زندگی او نداشته باشد و در او انگیزه‌ای ایجاد نکند. شاید به حکم عقل باور و اعتقاد داشته باشد، ولی چنین تفکری احساسات او را تحریک نمی‌کند (محمودی، ۱۳۹۷). شکل‌گیری هویت دینی در نوجوان امروزی به شیوه صحیح بسیار حائز اهمیت است و در صورت بی‌توجهی

مطالعه کیفی علل دین‌گریزی نوجوانان.../زهرا یوسفی و دیگران ۴۵

و غفلت، از هویت دینی آثار و نتایج جبران‌ناپذیری متوجه فرد و اجتماع خواهد شد؛ از جمله: احساس پوچی و سرگردانی، یأس و ناامیدی، افزایش انحرافات و بزهکاری‌های اجتماعی، سست شدن بنیان‌های اخلاقی خانواده، از دست دادن پشتوانه اخلاقی و انسانیت و از دست دادن سلامت جسمی و روانی (نوربخش و اویسی فردویی، ۱۳۹۵). از طرفی دیگر، با وجود اهمیت و ضرورت هویت دینی در نسل جوان، به‌رحال، یکی از معضلات امروز خانواده‌های مذهبی این است که جوانان‌شان دین‌گریز شده‌اند و ارزش‌های‌شان را به‌سختی تعیین می‌کنند. پرسش مهم این است که چرا در خانواده‌هایی که والدین نگرش مذهبی دارند، بااینکه تمایل به تربیت دینی فرزندشان دارند و بر آن تأکید می‌کنند، اما ارزش‌های دینی در فرزندان‌شان با تأخیر ایجاد شده و یا میل دارند از دین‌گریزان باشند؛ به همین جهت، این پژوهش سعی دارد بر اساس نظریه داده‌بنیاد^۱، تئوری مبتنی بر نظریه زمینه‌ای چارمز به این پرسش پاسخ دهد که ابعاد مختلف پدیده دین‌گریزی در بین نوجوانان پسر دوره متوسطه دوم شهر اصفهان، چیست؟ این پدیده چرا رخ می‌دهد؟ چگونه رخ می‌دهد؟ و چه راهکارهایی برای برون‌رفت از آن وجود دارد؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر با هدف واکاوی مؤلفه‌های دین‌گریزی در بین نوجوانان پسر شهر اصفهان به روش کیفی، به دنبال کشف مؤلفه‌های دین‌گریزی در بین نوجوانان بوده است. ماهیت اکتشافی پژوهش بر ادراک مشارکت‌کنندگان (نوجوانان پسر) و انگیزه‌هایی که منجر به دین‌گریزی آنان شده است، تأکید داشت. طبق نظر ماسن^۲ (2017) فرض شد که دنیای این نوجوانان تحت تأثیر مجموعه‌ای از واقعیت‌های چندگانه، از جمله اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و سایر باورهاست. هدف تلویحی دیگر، ارائه فرصت به دانش‌آموزان پسری بود که به دین‌گریزی نزدیک شده بودند و تاکنون به آن‌ها کمتر توجه شده بود؛

1. Grounded Theory.

2. Mason.

درحالی که این تجارب در اتخاذ تصمیمات این نوجوانان، حائز اهمیت است؛ از این رو، به منظور رسیدن به هدف مذکور، از روش نظریه زمینه‌ای ساختارگرایانه اجتماعی که چارمز^۱ (2005) ابداع کرد، استفاده شد. هسته اصلی این مدل پذیرش ذهنیت و تصدیق مشارکت فعال پژوهشگر در ساخت و تفسیر داده‌ها در یک روند جدی با شرکت‌کنندگان است (Charmaz, 2014). علت استفاده از نظریه زمینه‌ای پیشنهاد استراتژی‌های مفیدی برای جمع‌آوری، مدیریت و تحلیل داده‌های کیفی، تحلیل اقدامات و فرایندها به جای موضوعات و ساختارها، استفاده از روش‌های مقایسه‌ای، تأکید بر ساخت نظریه به جای توصیف یا کاربرد نظریه، انجام نمونه‌گیری نظری، بررسی تغییرات در مقوله‌ها یا فرایندها و دنبال کردن مقوله‌های در حال توسعه بود (Charmaz, 2014).

طبق نظر چارمز (2014) پژوهش‌هایی که در حوزه عمل خاصی متمرکز هستند، به تعداد کمی از حجم نمونه نیاز دارند و چون رویدادهای زندگی نوجوانان پسر در زمینه دین‌گریزی در این پژوهش مدنظر بود، حجم نمونه کوچک مناسب بود. با این حال، پژوهشگران از افزایش نمونه استقبال کرده و تا زمانی که دانش‌آموزان مطابق با ملاک‌های ورود و خروج قادر به همکاری بودند و تا اشباع نظری داده‌ها، انتخاب شرکت‌کنندگان تا ده مصاحبه ادامه داشت. در پژوهش حاضر، اشباع نظری زمانی حاصل شد که کد محوری جدیدی از طبقات استخراج نشد. همچنین نمونه‌گیری نظری نیز انجام شد که به اعتباریابی یافته‌ها کمک کرد. برای نمونه‌گیری نظری با دو تن از دانش‌آموزان که قدرت و روانی کلام بالا در انتقال مطالب داشتند، مجدد تماس گرفته شد و مصاحبه دوم در حدود ۱۰ دقیقه، درخواست شد. مقصود گسترش و تقویت تحلیل‌ها به کمک دیدگاه‌های آزمودنی‌ها در خصوص حوزه مورد مطالعه بود.

دانش‌آموزان پسر، شرکت‌کنندگان کلیدی در این پژوهش بودند که اجازه دادند تا از طریق مصاحبه، تجارب آنان استخراج شود. نمونه‌گیری به روش انتخاب هدفمند از نوع متجانس

1. Charmaz.

مطالعه کیفی علل دین‌گریزی نوجوانان.../زهرا یوسفی و دیگران ۴۷

بود؛ به این ترتیب که با مراجعه به هفت مدرسه پسرانه، به ویژه، مدرسی که به مذهبی بودن در اصفهان، معروف بودند، به مصاحبه با نوجوانانی که علی‌رغم داشتن خانواده مذهبی، تمایلات دین‌گریزانه آن‌ها در کادر مدرسه و سپس خانواده‌ها تأیید شده بود، پرداخته شد. ملاک‌های ورود در پژوهش عبارت است از: علاقه به همکاری و گرفتن رضایت کتبی، دادن اجازه ضبط و پیاده‌سازی مصاحبه‌ها، داشتن سن ۱۵ تا ۱۸ سال و ملاک‌های خروج از پژوهش عبارت است از: تمایل به خروج از روند پژوهش، نداشتن اختلال روان‌پزشکی و جسمانی حاد که مانع از حضورشان در پژوهش شود و نداشتن تمایلات دین‌گریزی بود. جدول ۱، خلاصه‌ای از ویژگی‌های دانش‌آموزان شرکت‌کننده را نشان می‌دهد.

جدول ۱. خلاصه‌ای از ویژگی‌های نوجوانان با تمایلات دین‌گریزی

کد آزمودنی	ترتیب تولد	تعداد فرزندان	تحصیلات پدر	تحصیلات مادر	سن
۱	۲	۳	دیپلم	لیسانس	۱۷
۲	۲	۲	لیسانس	دیپلم	۱۶
۳	۳	۳	لیسانس	دیپلم	۱۶
۴	۳	۳	حوزوی	لیسانس	۱۸
۵	۱	۱	دیپلم	دیپلم	۱۷
۶	۲	۲	لیسانس	دیپلم	۱۷
۷	۱	۲	فوق لیسانس	دیپلم	۱۶
۸	۱	۱	لیسانس	دیپلم	۱۷
۹	۲	۲	لیسانس	لیسانس	۱۷
۱۰	۲	۲	لیسانس	دیپلم	۱۶

همچنین معیار انتخاب نمونه برای پژوهش حاضر، طبق نظر ماسن (۲۰۱۷) بود که فرض شد دنیای این نوجوانان تحت تأثیر مجموعه‌ای از واقعیت‌های چندگانه قرار می‌گیرد که متأثر از اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و سایر باورها است؛ بنابراین با ارائه فرصتی به دانش‌آموزان پسری که به دین‌گریزی نزدیک شده بودند، فضایی فراهم شد تا بتوان در رابطه

با علل گرایش به دین‌گرایی با آن‌ها سخن گفت. همچنین در مطالعات کیفی، پژوهشگر باید معیار ارزشمندی را که شواهد مربوط به دقت در گردآوری و تحلیل داده‌ها را نشان می‌دهد، رعایت نماید. طبق نظر لینکون و گوبا^۱ (1985) به منظور رسیدن به اعتبار، یکی از ملاک‌های ارزشمندی این است که تفسیرهای مطالعه در بطن حوادث و رویدادهای مطالعه باید زمینه‌بندی شوند نه سازه‌های شخصی پژوهشگر؛ بنابراین پس از تفسیر نهایی داده‌ها، دانش‌آموزان شرکت‌کننده نتیجه نهایی را بررسی و تأیید کردند. از سوی دیگر، یک متخصص روان‌شناسی خارج از پژوهش که در حوزه پژوهش کیفی تخصص داشت، کل روند گردآوری تا تحلیل و نگاشتن تفاسیر را مورد نظارت قرار داد و صحت روند پژوهش و تحلیل را مورد تأیید قرار داد. همچنین قابلیت امکان‌پذیری انتقال مفاهیم مستخرج بر مبنای قضاوت بیرونی، به کمک رسم نمودارهای نهایی و تأیید سه متخصص روان‌شناسی در دانشگاه، بررسی و تأیید شد و با انجام سوسازی، ارزشمندی پژوهش مورد تأیید قرار گرفت.

در این پژوهش، به منظور گردآوری داده‌ها، از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته از نوع متمرکز^۲ به مدت ۶۰ تا ۱۸۰ دقیقه، استفاده شد. زمانی که روند مصاحبه‌ها بیشتر از ۶۰ دقیقه می‌شد، یک ربع تا بیست دقیقه استراحت، به منظور رفع خستگی افراد و جلوگیری از اثرات منفی خستگی بر روند مصاحبه، در نظر گرفته می‌شد. همچنین تدارک مواد غذایی به منظور احتمال گرسنگی افراد در روند مصاحبه در نظر گرفته شد. پس از دو تایم ۶۰ دقیقه‌ای، اگر به ادامه مصاحبه نیاز بود، به منظور بهبود خلق و کاهش خستگی نوجوان، از بازی‌های فکری یا فعالیت‌های ورزشی-تفریحی استفاده می‌شد. با توجه به روش چارمز (2014) در مصاحبه متمرکز، طی مصاحبه به مصاحبه‌گر اجازه می‌دهد تا گفتمان‌ها و عقاید حاکم بر مصاحبه را کشف و در خصوص آن پرسشی طرح یا حذف شود. نمونه‌ای از پرسش‌ها عبارت است از: نظرات و صحبت‌های چه کسانی برای شما مهم است؟ عقاید و باورهای خود را از چه

1. Lincon & Guba.
2. Intensive.

مطالعه کیفی علل دین‌گریزی نوجوانان.../زهرا یوسفی و دیگران ۴۹

راه‌هایی کسب می‌کنید؟ چه احساسی نسبت به دین دارید؟ و فکر می‌کنید چه چیزهایی شما را در شخصیتی که می‌خواهید داشته باشید، کمک می‌کند؟

تحلیل داده‌ها نیز طی چند مرحله کدگذاری اولیه (طبق نظر چارمز، مطالعه خط به خط مصاحبه‌ها و کدگذاری متناسب با مفاهیم استخراج شده)، کدگذاری محوری (دسته‌بندی کدهای اولیه و شناسایی کدهای با ارزش تحلیلی بالا) و درنهایت، تعیین طبقات مفهومی، انجام شد. پس از تحلیل داده‌ها و کامل شدن طبقات مفهومی، پژوهشگران بازخوانی دوم متون را انجام دادند که سبب شد تا نظریه بر اساس نتایج و نظریه‌های موجود، توسعه یابد.

یافته‌های پژوهش

نظریه زمینه‌ای ساختارگرایی بر این مهم تأکید دارد که یکپارچگی بین طبقات مختلف در ساخت چارچوب تحلیلی و انتزاعی تحلیل داده‌ها حائز اهمیت است (Charmaz, 2014)؛ بنابراین در این مطالعات، طبقات مستخرج به شکل زنجیری پی‌درپی در نظر گرفته شد که در تعامل با یکدیگرند. در این بخش، یافته‌های مطالعاتی در پاسخ به پرسش‌های پژوهش، بیان می‌شود.

در پاسخ به پرسش اصلی پژوهش که مؤلفه‌های دین‌گریزی در بین نوجوان چیست؟ بدین شرح بدست آمد: الف) چیستی دین‌گریزی ب) چرایی دین‌گریزی ج) چگونگی دین‌گریزی.

الف) طبقه اول: چیستی دین‌گریزی

تحلیل داده‌ها گزارش سیر حرکت از دین‌داری به سمت دین‌گریزی را نشان می‌دهد. از تحلیل نهایی داده‌ها پس از تکمیل نمونه‌گیری نظری، سه کد محوری استنباط شد که در جدول ۲ بیان شده است. هر کدام از کدهای محوری جدول ۲، حاصل مجموعه‌ای از کدهای باز است که هر کد محوری برآمده از ترکیب چندین کد باز هم‌خانواده است. کدهای محوری مذکور، بالاترین و مرتبط‌ترین سطوح کدهای حاصل از تحلیل داده‌ها، در ارتباط با طبقه چیستی دین‌گریزی است و این کدها با هم رابطه معنادار دارند.

جدول ۲. طبقه‌های مستخرج از کدبندی باز و محوری در زمینه چستی دین‌گریزی

کدهای باز	کد محوری
نیاز به انعطاف در پاسخ به نیازهای فردی بر اساس نفع شخصی؛ تجربه گه‌گاه تصمیم‌گیری بر اساس نفع شخصی	میل به تصمیم‌گیری بر اساس تشخیص فردی
زندگی بر اساس اصل لذت، پرسشگری مبتنی بر فردیت خواهی؛ ارجحیت دادن علم به دین	انتخاب دین به‌عنوان یکی از انواع ارزش‌های زندگی
ارزش‌گذاری برای خود در رفتار؛ زیرسؤال بردن اعتقادات پیشین به هنگام رفتار کردن	رفتار کردن بر اساس تشخیص‌های فردی

تحلیل کدهای مستخرج در رابطه با طبقه چستی دین‌گریزی، عبارت است از:

کدمحوری اول؛ گرایش به تصمیم‌گیری بر اساس تشخیص فردی: یکی از کدهای

محوری که در خلال کدگذاری و تحلیل داده‌های گردآوری ده از مصاحبه‌های اولیه پدیدار شد. با توجه به روشن بودن این کد و مفاهیم آن، نمونه‌گیری نظری محدود انجام نشد. حلقه اولیه این زنجیر شامل کدهای باز زیر است:

نیاز به انعطاف در پاسخ به نیازهای فردی بر اساس نفع شخصی: این کد نشان می‌داد، نوجوانان به دلایل مختلف که در طبقه بعد اشاره می‌شود، خواهان آنند تا در پاسخ‌دهی به نیازهای فردی انعطاف بیشتری به خرج دهند. مفهوم استخراج شده از این کد عبارت است از:

تجربه آشفته‌گی روانی بر اساس مدیریت نیازها بر مبنای دین: این مفهوم به تجربه لذت جسمانی، شناختی و هیجانی در مدیریت نیازها بر اساس نفع شخصی، اشاره دارد؛ برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۲ بیان کرد: «من اول پیش خودم گفتم آیا کاری که دارم می‌کنم درست است یا نه! (رابطه) بعد با منطقم خودم دیدم درست است».

تجربه گه‌گاه تصمیم‌گیری بر اساس نفع شخصی: این کد نیز نشان می‌داد، نوجوانان با

یک شیب ملایم، دین‌گریزی را انتخاب می‌کنند. این کد باز شامل مفاهیم زیر است:

تجربه ناخواسته همراهی با دیگران بر اساس نفع شخصی: شرکت‌کننده شماره ۱ بیان کرد: «فامیل من جمعیت‌شان زیاد است و اکثر آن‌ها خیلی مذهبی بودند، ولی الان نیستند و به خاطر همین تغییرات خانواده، من هم راحت‌تر کنار آمدم».

کنجکاو‌های مبتنی بر لذت: شرکت‌کننده شماره ۸ بیان کرد: «کنجکاو‌ی که این مسائل برایم ایجاد کرد، خیلی بد بود؛ فاجعه بود؛ گند زد. من در کلاس هشتم آثار بلوغ برایم ظاهر شد و به بلوغ رسیدم و از کلاس هشتم تابه‌حال، درگیر آن هستم».

کد محوری دوم؛ انتخاب دین در جایگاه یکی از ارزش‌های زندگی: یکی دیگر از کدهای محوری مستخرج از تحلیل داده‌ها در طبقه چستی دین‌گریزی، انتخاب دین در جایگاه یکی از ارزش‌های زندگی است که نشان می‌داد نوجوانان دین‌گریزی دین را یکی از ارزش‌های زندگی می‌دانند که شامل کدهای باز زیر است:

زندگی براساس اصل لذت: این کد به تأکید بر اصل لذت، به قاعده و روشی حاکم در زندگی افراد اشاره دارد؛ برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۷ بیان نمود: «من خودم، ابتدا، نسبت به این فضاهایی که مثلاً یک نفر از دوران نوجوانی با دختر ارتباط داشته باشد و درگیر فضاهای عاطفی شود، گارد داشتم، ولی یک موقعی درگیرش شدم».

پرسشگری مبتنی بر فردیت خواهی: این کد به تغییرات فرهنگی جامعه ایرانی از سمت جمع‌گرایی به سمت فردگرایی و تأثیر آن بر دین‌گریزی افراد اشاره دارد؛ برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۳ بیان نمود: «من برای هر کاری که می‌کنم یا نمی‌کنم، یک چرا گذاشتم و با حرف‌هایی که دیگران می‌زدند، مقایسه می‌کردم و اگر با سنجش خودم جور درمی‌آمد، قبول می‌کردم؛ اگر نه، نمی‌پذیرفتم».

ترجیح علم به دین: برای مثال شرکت‌کننده شماره ۷ بیان نمود: «سنجش خودم هم حاصل فکرهای طولانی و خواندن کتاب و مقالات هست».

۳. کد محوری سوم؛ تنظیم رفتار بر اساس تشخیص‌های فردی: این کد یکی دیگر از کدهای محوری مستخرج از داده‌ها در طبقه اول است که نشان می‌داد بخشی از چستی

دین‌گزینی مربوط به رفتار براساس تشخیص‌های فردی است و شامل این کدهای باز زیر است:

ارزش‌گذاری برای خود در رفتار: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۱۰ بیان نمود: «دغدغه ذهنی خیلی برایم مهم هست. من الان هم دو تا دوست دارم که این فضا را دارند».

زیرسؤال بردن اعتقادات پیشین به هنگام رفتار: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۱ بیان نمود: «من می‌توانم بگویم یک زمانی به خودم گفتم، اگر الان مثلاً در ایران نبودم و خانواده من مذهبی نبود، چه می‌شد و به این توجه کردم که اعتقادات من چقدرش جبری و چقدر اختیاری است».

همان‌گونه که در نمودار ۱ مشاهده می‌شود، یافته‌ها حاکی از این است که دین‌گزینی در حکم تغییری تدریجی در نگرش و رفتار نوجوانان بروز می‌یابد که ابتدا گرایش به تصمیم‌گیری براساس تشخیص فردی را در فرد ایجاد کرده، سپس دین را در جایگاه یکی از انواع ارزش‌های زندگی انتخاب می‌کند و در ادامه، ملاک رفتار صحیح تشخیص فردی شده و به این ترتیب، پدیده دین‌گزینی رخ می‌دهد.

گرایش به تصمیم‌گیری بر اساس تشخیص فردی

انتخاب دین به عنوان یکی از ارزش‌های زندگی

رفتار کردن بر اساس تشخیص‌های فردی

بروز دین‌گزینی

نمودار ۱. مسیر دین‌گزینی

ب) طبقه دوم: چرایی دین‌گریزی

تحلیل داده‌ها گزارش علل از دین‌داری به سمت دین‌گریزی را نشان می‌دهد. تحلیل نهایی داده‌ها پس از تکمیل نمونه‌گیری نظری، به خلق کد دو محوری منجر شد که در جدول ۳ آمده است. هر کدام از طبقات جدول ۳، حاصل مجموعه‌ای از کدهای محوری است که هر کد محوری برآمده از ترکیب چندین کد باز هم‌خانواده است.

جدول ۳. طبقه‌های مستخرج از کدبندی باز و محوری در زمینه چرایی دین‌گریزی

کدهای محوری	کدهای باز
علل فردمدار	بیدار شدن غرایز؛ کنجکاوی؛ ناتوانی از مدیریت غرایز؛ نصیحت‌گریزی
علل دیگرمدار	دوستان و خانواده؛ نقش جامعه و رسانه؛ برخوردهای اجتماعی

طبق تحلیل‌های کیفی، علل دین‌گریزی از دو کد محوری برخوردار است که عبارت است

از:

۱. کدمحوری اول؛ علل فردمدار: یکی از کدهای محوری در طبقه چرایی دین‌گریزی،

علل فردمدار است که نشان می‌داد شرکت‌کنندگان به دلایل فردی و تجربه مسائلی که از نظر خود داشتند، تمایل داشتند تا ارزش دیگری را انتخاب کنند. این کد محوری شامل کدهای باز زیر است:

بیدار شدن غرایز: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۳ بیان نمود: «خودم بیشتر

با مسائل جنسی روبه‌رو بودم».

کنجکاوی: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۵ بیان نمود: «در آن موقع، از طریق بچه‌ها،

بیشتر درگیر مسائل دوران بلوغ بودم؛ در حالی که خودم هنوز به بلوغ نرسیده بودم. کنجکاوی که این مسائل برایم ایجاد کرد، خیلی بد بود؛ فاجعه بود؛ گند زد. من در کلاس هشتم آثار بلوغ برایم ظاهر شد و به بلوغ رسیدم و از کلاس هشتم تا به حال، درگیر آن مسائل هستم».

ناتوانی از مدیریت غرایز: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۷ بیان نمود: «خود شهوت مثل

مواد مخدر می‌ماند و چون تجربه‌هایی داشته، وقتی اشتباهاتش را ببیند، دچار افسردگی می‌شود».

نصیحت‌گریزی: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۱ بیان نمود: «مثل پدر و مادر که در حین گفتگو دنبال موردی می‌گردند که مرا نصیحت کنند، به‌همین دلیل الان خیلی ارتباط نصیحتی با خانواده ندارم و صرفاً در حد همنشینی و صحبت‌های عادی در خانه است».

۲. کدمحوری دوم؛ علل دیگرمدار: یکی دیگر از کدهای محوری در طبقه چرابی دین‌گریزی، علل دیگرمدار است که نشان می‌داد دوستان، خانواده، مذهب، مذهب‌یون و غیر مذهب‌یون و تماس فرد با آنان نقش پررنگی در دین‌گریزی دارد. این کد محوری شامل کدهای باز زیراست:

دوستان و خانواده: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۸ در رابطه با تأثیر دوستان، بیان نمود: «مثلاً دوستان خودم تقریباً در فضای اعتقادی نصف، نصف هستند؛ یعنی هم مدلی دین‌دار دارم و هم تقریباً مدلی که خیلی مقید نیستند». همچنین شرکت‌کننده شماره ۴ در رابطه با خانواده، بیان نمود: «من هر موقع بخوام در مورد خانواده صحبت کنم، می‌گویم هیچ‌وقت در خانواده راحت نبودم؛ چون هیچ‌وقت هم صحبت نداشتم. این یکی از افسوس‌های بزرگ زندگی من، یعنی عدم وجود فضای رفاقتی و گرم است که من نمی‌توانم باهاشون راحت صحبت کنم».

نقش جامعه و رسانه: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۹ تأثیر جامعه بر دین‌گریزی را چنین بیان می‌کند که: «دین واقعاً در کشور ایران، یک مانع برای پیشرفت است. می‌توانی مثال بزنی؟ هر جا را نگاه کنید، اصلاً پیشرفتی نکرده‌ایم». همچنین شرکت‌کننده شماره ۲ در رابطه با رسانه، بیان نمود: «فیلم و سریال در میزان میل و باورها خیلی تأثیر دارد؛ مثلاً من یک سریال دیدم به اسم وایکینگ‌ها؛ اصلاً نمی‌دانم هدف این سریال چه بود، ولی مرا به فکر واداشت که آیا اصلاً دین چیز درستی است و مرا به سمت بدون خدا بودن سوق داد».

برخوردهای اجتماعی: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۵ بیان نمود: «من هیچ‌گاه دین را منفی ندانسته‌ام، ولی چیزی که به ما نشان داده‌اند، مثل برخورد گشت ارشاد، منفی بوده است؛

مثلاً داشتیم در چهارباغ راه می‌رفتیم که یک ماشین پلیس آمد و گفت: این چه لباسی است که پوشیدی؟ گفتم، چه مشکلی دارد! بعد گوشی مرا گرفت و گفت بیا سر انقلاب، گوشت را بگیر. مرا دو ساعت آنجا معطل کرد و گفت مگر تو دشمن امام حسین هستی که محرم سفید پوشیدی؟ آخر هم گوشیم را با گرفتن یک تعهد بهم داد.» همچنین، شرکت‌کننده شماره ۱۰ در رابطه با تأثیر مذهبی‌ها بر گرایش به دین‌گریزی بیان نمود: «می‌گفت، معجزه یعنی یک کار خارق‌العاده؛ یعنی چیزی که از دست انسان عادی بر نمی‌آید. بعد دبیر گفت: "معجزه دلیل علمی دارد." ما پرسیدیم عصای موسی را که می‌گویند تبدیل به مار می‌شده دلیل علمی‌اش چیست؟ گفت: "عصای موسی یه چوبی از یک درختی بوده که یک زمانی یک ماری در کنار این درخت مرده و این درخت از این مار تغذیه کرده و DNA این مار داخل این درخت رفته و کار خارق‌العاده حضرت موسی این بوده که این چوب تبدیل به مار کرده". شرکت‌کننده شماره ۶ نیز تأثیر مدرسه بر دین‌گریزی را چنین بیان می‌کند: «مثلاً یک معلم فیزیک داریم و ادعایش هم می‌شود که مذهبی است. به محض اینکه من و دوستانم وارد بحث می‌شویم، در را باز می‌کند و می‌گوید بروید بیرون و من را به جای قانع کردن، بیرون می‌کند». دو طبقه مذکور، بالاترین و مرتبط‌ترین سطوح طبقات حاصل از تحلیل داده‌ها در ارتباط با موضوع چرایی دین‌گریزی بود که در نمودار ۲ مشاهده می‌شود.

چرایی دین‌گریزی

نمودار ۲. کدهای محوری علل دین‌گریزی

ج) طبقه سوم: چگونگی دین‌گزینی

تحلیل داده‌ها گزارش چگونگی از دین‌داری به سمت دین‌گزینی را نشان می‌دهد. تحلیل نهایی داده‌ها پس از تکمیل نمونه‌گیری نظری به خلق سه کد محوری منجر شد که در جدول ۴ آمده است.

جدول ۴: طبقه‌های مستخرج از کدبندی باز و محوری در زمینه دین‌گزینی

کدهای محوری	کدهای باز
هم‌رنگی با جماعت	هم‌رنگی با دوست؛ هم‌رنگی با خانواده
یافتن شواهد خلاف برای دینداری	برداشت به نفع دین‌گزینی از رویدادهای اجتماعی؛ بیش‌تعمیم‌دهی به نفع دین‌گزینی
یافتن شواهد موافق برای دین‌گزینی	خطایابی از دینداران؛ برداشت‌های خودمؤید

طبق تحلیل‌های کیفی، چگونگی دین‌گزینی از سه کد محوری برخوردار است که عبارت

است از:

۱. کدمحوری اول؛ هم‌رنگی با جماعت: از جمله کدهای محوری در این طبقه که نشان

می‌داد پس از وقوع فرآیند دین‌گزینی، نوجوان به دنبال کسانی هستند که شبیه او فکر می‌کنند یا شبیه او عمل می‌کنند که شامل کدهای باز زیر است:

هم‌رنگی با دوستان: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۲ بیان نمود: «خاطرم هست، آخرین

امتحانم با بچه‌ها وعده کردیم که آتش بگیرم و در پارک بخوریم؛ بعد برویم امتحان بدیم و چون من شخصیت رهبری داشتم، خودم تقسیم مسئولیت کردم. شروع رفاقت‌ها از آنجا شروع شد. کلاس هشتم به بعد، مدل بیرون رفتن‌هایمان هم متفاوت شد و درگیر روابط شدم.»

هم‌رنگی با خانواده: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۷ بیان نمود: «بیشتر جوانان فامیل

مثل من فکر می‌کنند و من تنها نیستم.»

۲. کدمحوری دوم؛ یافتن شواهد موافق برای دین‌گزینی: این کد محوری در این طبقه،

شامل کدهای باز زیر است:

برداشت به نفع دین‌گریزی از رویدادهای اجتماعی: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۹ بیان نمود: «من هیچگاه دین را منفی ندانسته‌ام، ولی چیزی که به ما نشان داده‌اند منفی بوده؛ مثلاً چیزی که برایم سؤال شده بود، طرز پوشش بود که بارها در انظار عمومی بهم گیر دادن». **بیش تعمیم‌دهی به نفع دین‌گریزی:** برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۱ بیان نمود: «به شدت سر این مسئله اعصابم خورد شد. در مسیر، یک روحانی را دیدم؛ خواستم ازش بپرسم دلیل این فرد برای پوشش من چه بوده؟ پیش روحانی رفتم و گفتم آیا پوشش من بد است؟ گویا روحانی فکر کرده بود، داریم از او فیلم می‌گیریم؛ روحانی جواب درستی بهم نداد».

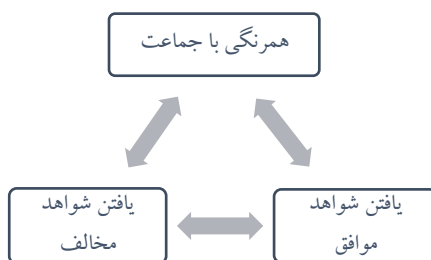
۳. کدمحوری سوم؛ یافتن شواهد مخالف برای دین‌داری: این کد محوری نشان می‌داد این نوجوانان برای کاهش ناهماهنگی شناختی، لازم دارند تا شواهدی بیابند که نشان دهد دین نمی‌تواند به تمام پرسش‌های زندگی آنان پاسخ دهد؛ این کد محوری شامل کدهای باز زیر است:

خطایابی در بین دین‌داران: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۱۰ بیان نمود: «من قبول دارم که حضرت علی یک حکومت ۵ ساله خوبی داشتند، ولی خب این را هم باید قبول کنیم که قرار نیست کسی مثل ایشان دین را بفهمند و چرا ما خودمان بهترین راه را انتخاب نکنیم؟»

برداشت‌های خودمؤید: برای مثال، شرکت‌کننده شماره ۶ بیان نمود: «من خیلی‌ها را سراغ دارم که تغییر نگرش پیدا کرده‌اند؛ برخورد با آدم‌های متعصب که نمی‌خواهند حرف بشنوند و همه را با چهارچوب‌های خود قضاوت می‌کنند، بر روی نگرش آدم تأثیر دارد.»

هر کدام از طبقات جدول ۴، حاصل مجموعه‌ای از کدهای محوری است که هر کد محوری برآمده از ترکیب چندین کد باز هم‌خانواده است. سه طبقه مذکور بالاترین و مرتبط‌ترین سطوح طبقات حاصل از تحلیل داده‌ها در ارتباط با موضوع چگونگی دین‌گریزی است که رابطه بین آن‌ها در نمودار ۳ آمده است. نمودار ۳ نشان می‌دهد که

علاوه بر چیستی و چرایی دین‌گریزی، سازوکارهایی وجود دارد که به فرد کمک می‌نماید که با کنار گذاشتن دین در جایگاه یک ارزش مهم، برای تصمیم‌گیری کنار بیاید.

نمودار ۳. طبقات چگونگی دین‌گریزی

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف واکاوی پدیده دین‌گریزی در بین نوجوانان مقطع متوسط دوم روی ده دانش‌آموز پسر انجام شد. داده‌های گردآوری شده از طریق مصاحبه و به کمک نظریه زمینه‌ای، تحلیل شد. تحلیل داده‌ها نشان داد در چیستی دین‌گریزی، ابتدا گرایش به تصمیم‌گیری بر اساس تشخیص فردی در فرد ایجاد می‌شود؛ سپس دین را یکی از انواع ارزش‌های زندگی انتخاب می‌کند. در ادامه ملاک رفتار صحیح تشخیص فردی است و به این ترتیب، پدیده دین‌گریزی رخ می‌دهد. همچنین علل دین‌گریزی از دو کد محوری برخوردار است؛ یکی علل فرمدار و دیگری علل دیگرمدار که این دو دسته از علل نقش پررنگی در دین‌گریزی داشتند. در واقع، در تحلیل داده‌های کیفی، مشخص شد که شرایطی برای فرد پیش می‌آید که ترجیح می‌دهد برای حل و فصل آن متوسل به دیگر ارزش‌های زندگی گردد؛ همچنین نتایج نشان می‌دهد، دیگران در دین‌گریزی نقش پررنگی دارند که علاوه بر چیستی و چرایی دین‌گریزی، سازوکارهایی وجود دارد که به فرد کمک می‌نماید که با کنار گذاشتن دین در جایگاه یک ارزش مهم برای تصمیم‌گیری، کنار بیاید. این سه سازوکار کمک می‌کنند تا ناهماهنگی شناختی بین اعتقادات دینی با آنچه خلاف دین انجام می‌دهد، حل و فصل شود.

جهت کشف مؤلفه‌های پدیده دین‌گریزی در بین دانش‌آموزان نوجوان پسر، از تحلیل نظریه زمینه‌ای به شیوه نظریه زمینه‌ای (Charmaz, 2014) استفاده شد. نتایج این تحلیل نشان داد که این پدیده از سه مؤلفه تشکیل شده است که عبارت است از چیستی دین‌گریزی، چرایی و چگونگی آن.

یافته اول در رابطه با چیستی دین‌گریزی، حاوی سه کد محوری است که عبارت است از: ۱) میل به تصمیم‌گیری بر اساس تشخیص فردی (با کدهای باز نیاز به انعطاف در پاسخ به نیازهای فردی بر اساس نفع شخصی و تجربه گه‌گاه تصمیم‌گیری بر اساس نفع شخصی)، ۲) انتخاب دین در مقام یکی از انواع ارزش‌های زندگی (با کدهای باز زندگی بر اساس اصل لذت، پرسشگری مبتنی بر فردیت‌خواهی، ترجیح علم به دین) و ۳) رفتار بر اساس تشخیص‌های فردی (با کدهای باز ارزش‌گذاری برای خود در تنظیم رفتار، زیرسؤال بردن اعتقادات پیشین به هنگام عمل). یافته دوم در رابطه با طبقه چرایی دین‌گریزی با کدهای محوری ۱) علل فردمدار (با کدهای باز بیدار شدن غرایز، کنجکاوی و نصیحت‌گریزی، ناتوانی از مدیریت غرایز) و علل دیگرمدار (با کدهای باز دوستان و خانواده، نقش جامعه و رسانه و برخوردهای اجتماعی) و یافته سوم در رابطه با طبقه چگونگی دین‌گریزی با کدهای محوری: ۱) هم‌رنگی با جماعت (با کدهای باز هم‌رنگی با دوست و هم‌رنگی با خانواده)، ۲) یافتن شواهد خلاف برای دینداری (برداشت به نفع دین‌گریزی از رویدادهای اجتماعی، بیش‌تعمیم‌دهی به نفع دین‌گریزی) و ۳) یافتن شواهد موافق برای دین‌گریزی (خطایابی از دینداران و برداشت‌های خودمؤید از دین).

در همسویی سایر نتایج با نتایج حاصل از این پژوهش تا زمان نگارش این نوشتار، پژوهش چاپ‌شده‌ای به این موضوع نپرداخته که پدیده دین‌گریزی در بین نوجوانان با خانواده‌های مذهبی را مطالعه نماید و در عین حال، پژوهش‌هایی مشابه در این زمینه انجام شده است؛ از جمله پژوهش کیفی افتخاری، افتخاری و افتخاری (۱۴۰۲) که طی پژوهش خود نشان دادند، مسائل مالی و دینی، تربیت نادرست و تهاجم فرهنگی از مجموعه شرایط

علی؛ زمینه‌های فرهنگی، اقتصادی، مذهبی و محیطی و اجتماعی از مجموعه شرایط زمینه‌ای؛ عواقب شخصی و عواقب اجتماعی از مجموعه پیامدها و روشنگری دینی و آموزش هدفمند از جمله استراتژی یا راهکارهای جلوگیری از دین‌گریزی است؛ بهارلو (۱۴۰۱) نشان داد، جهل معرفتی و آمیختگی خرافات دینی و تبلیغ نادرست دینی از عوامل مهم در دین‌گریزی است و بیزاری از دین می‌تواند ناشی از مواردی چون جهل و ضعف معرفتی دین، آمیختگی برخی خرافات با آموزه‌های دینی و یا تبلیغ نادرست باشد که با زدودن چنین خرافات و تأکید بر رابطه عقل و دین و تفکر عقلانی در باب آموزه‌های دینی، شاید بتوان دین‌گریزی را در جوامع دینی به حداقل رسانید؛ ملکیان و جوکارقمی (۱۳۹۹) نیز در مطالعه خود در زمینه رابطه بین کارکردهای شبکه اجتماعی با دین‌گریزی نشان دادند؛ کارکردهای اجتماعی شبکه‌های مجازی بیشترین تأثیر را بر دین‌گریزی دارد و در نهایت، بهرامی (۱۳۸۸) نیز در مطالعه خود، عوامل دین‌گریزی، محیط، دوستان و مریبان، فشار و خشونت، ناکار آمد دیدن دین، شک و تردید، ناسازگاری با عقل، ناسازگاری با علم، فقر، روان‌پریشی، سخنگویان دین، خواسته‌های نفسانی، تهاجم دینی و گسترده‌گی شریعت با استناد به آیات قرآن را به تفصیل مورد بررسی قرار داده است.

در تبیین یافته‌های پژوهش حاضر، می‌توان گفت، دین‌گریزی عبارت است از وضعیتی شناختی، رفتاری و هیجانی که فرد به دلایل مختلف اجتماعی، خانوادگی و فردی، تصمیم می‌گیرد ملاک‌های تصمیم‌گیری‌اش را از اتکای به دین به سمت تصمیمات قائم به خود تغییر دهد و طی آن فرد به این نتیجه می‌رسد که دین یکی از روش‌های زندگی است و می‌تواند بر اساس تشخیص خودش برای هر یک از تصمیماتش، بسته به موقعیت و نفع شخصی، یکی دیگر از انواع ارزش‌های زندگی را انتخاب نماید (ایران‌خواه، ۱۴۰۰). منظور از دین‌گریزی در این پژوهش، ویژگی است که برخی از نوجوانان دارای خانواده‌های مذهبی داشتند که نسبت به اصول، مناسک و احکام دینی دچار دودلی شک و تردیدند. محور اصلی چستی دین‌گریزی، فردیت طلبی است؛ همچنین طبق تحلیل‌های کیفی، علل دین‌گریزی از

مطالعه کیفی علل دین‌گریزی نوجوانان.../زهرا یوسفی و دیگران ۶۱

دو کد محوری برخوردار است؛ یکی علل فردمدار و دیگری علل دیگرمدار که این دو دسته از علل نقش پررنگی در دین‌گریزی داشتند؛ در واقع در تحلیل داده‌های کیفی مشخص شد که شرایطی برای فرد پیش می‌آید که ترجیح می‌دهد برای حل و فصل آن، به دیگر ارزش‌های زندگی متوسل گردد تا سریع بتواند شرایط را به نفع خود تغییر دهد. همچنین نتایج نشان می‌دهد، دیگران در دین‌گریزی نقش پررنگی دارند و فرضیه‌های نوجوان درباره‌ی دشواری دینداری را تأیید می‌کنند. در نهایت، سه سازوکار هم‌رنگی با جماعت، پیدا کردن شواهد خلاف برای دین‌داری و پیدا کردن شواهد موافق برای دین‌گریزی کمک می‌کردند تا ناهماهنگی شناختی ناشی از تربیت خانوادگی در زمینه‌ی دین‌داری با رفتارها و خواسته‌های نوجوان و فشار این ناهماهنگی کاهش یابد.

باتوجه به نتایج حاصل از این پژوهش، می‌توان گفت یکی از شیوه‌های مهم برای کاهش دین‌گریزی ارائه‌ی چارچوبی دینی برای پاسخ فوری به کنجکاوی‌های سنی و جسمانی نوجوانان است. شایان ذکر است، این شیوه‌ها باید مورد پذیرش خانواده‌ها واقع گردد. همچنین باتوجه به علل حاصل، به نظر می‌رسد، آگاهی از این نکته برای نوجوانان لازم است که شیوه‌ی تربیت دینی نوجوان در دوره‌ی نوجوانی، باید متفاوت باشد. در همین راستا، لازم است تا متولیان تربیت دینی بدانند، روش‌های دوران کودکی برای تربیت دینی پاسخ‌گو نیست. آن‌ها به جای روش‌های اقماعی^۱، باید بتوانند از روش‌های اغنایی استفاده کنند. متولیان تربیت دینی باید کلیه‌ی شبهات این سن را گردآوری کنند و با پاسخگویی دقیق و اغناکننده به هر شبهه به نیاز نوجوان پاسخ دهند. در نهایت، باتوجه به اهمیت دیگران در حل و فصل ناهماهنگی‌های شناختی و نقش آنان در تسهیل دین‌گریزی، لازم است تا نوجوانان پیام‌موزند، جریان دینی از افراد دینی متفاوت است و به شناخت دین بر اساس افراد که ممکن است خطاهای گوناگونی داشته باشند، لازم است تا جریان‌های دینی را بشناسند.

۱. روش‌های اقماع یا فنون متقاعدسازی به ابزارهایی در بلاغت گفته می‌شود که تلاش سخنور در اقماع مخاطب را دسته‌بندی می‌کند. این روش‌ها مشتمل بر ایتوس، پاتوس، لوگوس و درجه‌ای پایین‌تر کایروس هستند.

این پژوهش نیز همانند سایر پژوهش‌ها با محدودیت‌هایی همراه است. اول آنکه در این پژوهش، نظر معلمان و والدین این دانش‌آموزان در خصوص فرآیند دین‌گزینی این نوجوانان، بررسی نشد که بتوان نتایج را دقیق‌تر اعتباریابی کرد. همچنین در این پژوهش فرآیند دین‌دوستی نوجوانان دین‌دار مورد توجه قرار نگرفت که بتوان ابعاد ناشناخته‌تری از این پژوهش را بررسی کرد و در نهایت، باتوجه به ماهیت این نوع پژوهش‌ها که عمیق بوده و روی تعداد کمی از نفرات جامعه انجام شده است، نتایج قابل‌تعمیم نیست؛ از این رو، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های بعدی در این زمینه، سایر افراد حائز اهمیت در شکل‌گیری دین‌گزینی در کنار جامعه مورد مطالعه، مورد توجه قرار بگیرند. همچنین پیشنهاد می‌شود در کنار مطالعه نوجوانان دین‌گیز، نوجوانان دین‌دار نیز مطالعه شوند تا از این رهگذر اطلاعات دقیق حاصل شود و خلأهای دانشی در این زمینه، بهتر شناسایی گردد. باتوجه به محدودیت تعمیم نتایج در این گونه پژوهش‌ها، لازم است تا نتایج به کمک پژوهش‌های ترکیبی به شکل کمی نیز مطالعه شود تا قدرت تعمیم افزایش یابد. از سوی دیگر، پیشنهاد می‌شود باتوجه به محوریت خودمحوری در سال‌های نوجوانی در تصمیمات مهم زندگی، چارچوب‌های آموزشی خویش‌داری که به‌طور غیرمستقیم، دین را هدف قرار می‌دهند، مورد توجه قرار بگیرند. پیشنهاد می‌شود، باتوجه به علل دین‌گزینی که بخش مهمی از آن دیگرمدار است، به کمک بسته‌های پیشگیری از دین‌گزینی قدرت تفکر انتقادی در مقابل عقاید و معنویت‌های نوظهور، مورد توجه قرار گیرد و پیشنهاد می‌شود باتوجه به سه سازوکار شناختی حل و فصل ناهماهنگی ناشناختی دین‌گزینی در مقام یک عامل تسریع‌کننده در کنار گذاشتن دین، سازوکارهای پذیرش وجودی دین مورد توجه قرار گیرد.

منابع

احمدی، اکرم و ملایی، محمد (۱۴۰۱). علل دین‌گزینی و گرایش نوجوانان به غرب در عصر حاضر. پژوهشنامه اورمزد، ۶۰ (۲)، ۱۳۹-۱۸۳.

مطالعه کیفی علل دین‌گریزی نوجوانان.../ زهرا یوسفی و دیگران ۶۳

- افتخاری، حجت؛ افتخاری، جابر و افتخاری، عفت (۱۴۰۲). واکاوی تجربه زیسته دانشجویان دانشگاه باهنر کرمان از عوامل، زمینه‌ها و پیامدهای دین‌گریزی و راهکارهای برون‌رفت از آن، فصلنامه دین‌پژوهی و کارآمدی، ۳ (۱)، ۱-۱۷.
- اکبری، علی (۱۳۹۵). تهذیب نفس: گفتارهایی از رهبر معظم انقلاب حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (دامت برکاته). تهران: نشر یازدها(س).
- ایران‌خواه، زهرا (۱۴۰۰). اسباب و پیامدهای دین‌گریزی جوانان از منظر قرآن و روایات، (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد اسلام، اردبیل، ایران.
- بافی‌زاده، رضا (۱۴۰۲). نقش فقر اقتصادی در دین‌گریزی و راهکارهای حدیثی- کلامی مقابله با آن، مجله پژوهش‌های حدیثی- کلامی، ۲ (۱)، ۱۷۷-۱۹۱.
- بهارلو، زهرا (۱۴۰۱). تحلیل معرفت‌شناسانه دین‌گریزی. پژوهشنامه فلسفه دین، ۲۰ (۱)، ۵۷-۶۴.
- بهرامی، محمد (۱۳۸۸). دین‌گریزی، عوامل و راه‌حل‌ها در پرتو قرآن. ویژه‌نامه قرآن و آسیب‌های اجتماعی، (۳۷ و ۳۸).
- پورمهدی امیری، فاطمه؛ روحی ارمکی، طیبه و کریمی‌نیا، محمدمهدی (۱۴۰۰). راهکارهای نهادینه- سازی معاد بواری فردی از منظر قرآن و حدیث، دستاوردهای نوین در مطالعات علوم/نسانی، ۴ (۴۶)، ۱۳۳-۱۲۱.
- حسینی، صدیقه (۱۳۹۶). دین‌گریزی از منظر قرآن، (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). مجتمع آموز عالی مشهد مقدس، مدرسه تخصصی خواهران، مشهد، ایران.
- خجیر، یوسف (۱۴۰۲). راهبردهای استفاده از شبکه اجتماعی بومی برای تبلیغ دین، فصلنامه مطالعات راهبردی ارتباطات، ۳ (۲)، ۱-۱۳.
- زارع، ایمان؛ غلامی جمکرانی، رضا؛ مرادی، محمد؛ بابایی فرد، اسدالله و جهانگیرنیا، حسین (۱۴۰۰). پاسخگویی در حسابداری از منظر اسلام با محوریت تئوری ساخت‌یابی، تحقیقات مالی اسلامی، ۱۰ (۲)، ۸۵۵-۸۳۱.
- سپاسی، سحر و حسنی، حسن (۱۳۹۵). رابطه باورهای دینی با رفتار مدیریت سود، دوفصلنامه حسابداری ارزشی و رفتاری، ۱ (۲)، ۱۷-۴۰.
- شجاعی، مسلم و عوض‌زاده، ابوطالب (۱۴۰۱). چالش‌های تربیت دینی با رویکرد دین‌گریزی در دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه، مجله پژوهش در آموزش و معارف و تربیت اسلامی، ۲ (۲)، ۵۰-۶۶.

شجاعی زند، علی (۱۳۹۵). مدلی برای مطالعه دین‌گریز در ایران، فصلنامه راهبرد فرهنگ، ۹ (۳۵)، ۸-۳۰.

طاهری، زهرا؛ سلیمی بجستانی، حسین و کریمی خویگانی، روح الله (۱۴۰۳). تجربه زیسته نوجوانان پسر دارای سابقه مصرف مواد: یک مطالعه پدیدارشناسانه. رویش روان‌شناسی، ۱۳ (۴)، ۶۳-۷۴. غیاثوند، احمد (۱۳۹۵). رفتارها و باورهای ایرانیان: تحلیلی جامعه‌شناختی از مناسبات دین در بیشتر دولت، فصلنامه علوم اجتماعی، ۲۵ (۷۳)، ۲۱۲-۲۵۱.

کلاتری، عبدالحسین و حسینی‌زاده آرانی، سید سعید (۱۳۹۴). دین، سلامت روان و احساس تنهایی بررسی نسبت میان میزان دینداری و سلامت روان با احساس تنهایی، مجله جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۶ (۶۰)، ۲۵-۴۴.

گودرزی، محسن (۱۳۸۷). گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی ایرانیان کل کشور، یافته‌های پیمایش ملی تحولات فرهنگی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

لطفی جلال‌آبادی، مصطفی و زروندی، جواد (۱۴۰۲). تأثیر استفاده از شبکه‌های اجتماعی بر تغییرات فرهنگی با تأکید بر سبک زندگی، فصلنامه مطالعات راهبردی ارتباطات، ۳ (۲)، ۱-۲۷.

مجلسی، محمدباقر (۱۳۸۶). بحارالانوار، (جلد ۷۶ و ۹۰، ج ۴). تهران: انتشارات اسلامیه. محمودی، سیروس (۱۳۹۷). آسیب‌شناسی تربیت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم از نظر دبیران معارف اسلامی و مشاوران مدارس. مجله رهیافت فرهنگ دینی، ۱ (۳)، ۹۰-۱۰۵.

مدینه، سیدمحسن و زارع، ایمان (۱۴۰۲). تأثیر باورهای دینی بر تردید حرفه‌ای و ارزیابی حساب‌برسان از خطر تحریف با اهمیت: رویکرد مراتب دین‌داری از منظر اسلان، مجله دانش حسابداری، ۱۴ (۴)، ۱۱۱-۱۳۲.

ملکیان، نازنین و جوکار قمی، حسن (۱۳۹۹). رابطه کارکردهای شبکه اجتماعی مجازی و دین‌گریزی (مورد مطالعه: جوانان ۱۵ تا ۲۹ ساله تهران)، فصلنامه تغییرات اجتماعی- فرهنگی، ۱۷ (۱)، ۱۶۴-۱۷۸.

میرفردی، اصغر و سلامتیان، درنا (۱۴۰۲). رابطه مصرف رسانه‌ای و توجه به منافع ملی با شهروندی محیط زیستی ساکنان ۱۸ سال به بالای شهر شیراز، فصلنامه مطالعات راهبردی ارتباطات، ۳ (۲)، ۳۹-۵۴.

نظری، محمد (۱۳۹۳). مطالعه تحول در پایبندی دینی دانشجویان دانشگاه خوارزمی براساس تحلیل روایت، (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه الزهراء، دانشکده الهیات، تهران، ایران.

نوربخش، یونس و اویسی فردویی، قاسم (۱۳۹۵). دینداری و الگوی تربیتی خانواده، بررسی مسائل اجتماعی، (۱).

- Abdu-Alhakam, A. M., Elshingeety, M. E., & Sherif, W. Y. (2020). Religious Dilemma and Identity Crisis in Saud Alsanousi's *The Bamboo Stalk* (2015). *International Journal of Linguistics, Literature and Translation*, 3(6), 172-185.
- Aghdam KJ, Sardari B. (2020). The effect of religious attitudes (religiosity) on resilience of cancer patients. *Iranian Journal of Cancer Care (ijca)*. 1(2), 1 -8.
- Birhan, W. (2019). A review on normative and other factors contributing to Africa's adolescent development crisis. *Philosophical Papers and Review*, 9(1), 1-9.
- Charmaz, K. (2005). Grounded theory in the 21st century: A qualitative method for advancing social justice research. *Handbook of qualitative research*, 3(7), 507-535.
- Charmaz, K. (2014). Grounded Theory in Global Perspective: Reviews by International Researchers. *Qualitative Inquiry*, 20(9), 1074-1084.
- Cohen-Malayev, M., P. Schachter, E., & Rich, Y. (2014). Teachers and the religious socialization of adolescents: Facilitation of meaningful religious identity formation processes. *Journal of Adolescence* 37, 205-214.
- Feng, Z., Diao, Y., Ma, H., Liu, M., Long, M., Zhao, S., Wu, H., & Wang, Y. (2022). Mobile phone addiction and depression among Chinese medical students: the mediating role of sleep quality and the moderating role of peer relationships. *BMC psychiatry*, 22(1), 567.
- Goli, J. (2024). Typology and critical review of Allameh Tabatabai's definitions of religion. *Journal of Philosophy of Religion*.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage Publications, Inc.
- Maxwell, J., Ronald, A., Cardno, A., Breen, G., Rimfeld, K., Vassos, E. (2023). Genetic and geographical associations with six dimensions of psychotic experiences in adolescence. *Schizophrenia Bulletin*. 49(2), 319-28.
- Mason, J. (2017). Qualitative researching. *Qualitative researching*, 1-288.
- Maree, J. G. (2021). The psychosocial development theory of Erik Erikson: critical overview. *Early Child Development and Care*, 191(7-8), 1107-1121.
- Oberauer, K., & Lewandowsky, S. (2019). Addressing the theory crisis in psychology. *Psychonomic bulletin & review*, 26(5), 1596-1618.
- Petitfils, B. M. (2021). Seduction and scissiparity: The American crisis of adolescent identity. *Educational Philosophy and Theory*, 1-11.